

De Pieterskerk

Inleiding

De Pieterskerk werd gebouwd in de jaren 1040-1048 en werd gewijd aan de apostel Petrus. De kerk heeft veel van zijn ingetogen en *romaanse* karakter weten te behouden. Kenmerkend zijn de rozerode zuilen, waarvan er zes nog origineel zijn. Zij zijn elk uit één stuk zandsteen gemaakt. Zeer zeldzaam is de *crypte* onder het koor, met daarin de (lege) sarcofaag van bisschop Bernold uit 1054. Eveneens zeer bijzonder zijn de eeuwenoude kleurrijke muurschilderingen, de vier zeldzame 12e-eeuwse reliëfs en een beschilderde grafkist uit de 14e eeuw.

Bouwgeschiedenis

Op een historisch belangwekkende plek, namelijk waar de Romeinen zich in Utrecht vestigden, stichtte bisschop Bernold de Pieterskerk. Deze *romaanse* kerk werd in de jaren 1040-1048 opgebouwd uit *tufsteen* en kreeg de vorm van een *kruisbasiliek*. Toen de kerk in 1048 in gebruik werd genomen, bestond het gebouw uit een *middenschip* dat was voorzien van een *lichtbeuk*, twee lagere *zijbeuken*, een *koor* en kapellen. Veel van de bouwmaterialen werden met schepen vanuit de Duitse Eifel naar Utrecht vervoerd. Zo ook de tien rozerode zuilen, die elk van één stuk zandsteen werden gemaakt. De zuilen werden bekroond met een *teerlingkapiteel*, dat volgens sommigen kenmerkend is voor opdrachtgever bisschop Bernold. De kerk werd ook voorzien van twee torens, maar daar was in 1048 slechts een begin mee gemaakt. Net als bij alle kerken vonden er ook bij de Pieterskerk verbouwingen plaats. Zo werd in de loop van de 13^e eeuw en in de 14^e eeuw een aantal onderdelen verbouwd in een nieuwere bouwstijl, de *gotiek*. Het *dwarsschip* kreeg een gotisch uiterlijk, ramen werden voorzien van *spitsboogvensters* en *traceringen* en ook werd de romaanse zuiderkapel (St. Nicolaaskapel) verbouwd tot gotische kapel. De noorderkapel heeft wel zijn romaanse uiterlijk behouden. Kort na 1500 werd de Pieterellenkapel gebouwd, die in 1638 veranderde van kapel in consistorie. In de bakstenen muren zijn resten van beeldhouwwerk verwerkt die tijdens een restauratie op verschillende plaatsen in de kerk waren gevonden. In 1649 werd door bouwmeester Gijsbert Th. van Vianen aan de zuidkant een grote en kleine kapittelzaal aan de kerk gebouwd. Op die plek had voorheen een kapel gestaan, die al in de 16^e eeuw als *kapittelzaal* werd gebruikt. Bijzonder is de gemarmerde schouw uit 1650, met daarop een schilderij van Adam Willaerts dat de roeping van Petrus voorstelt.

De Reformatie

In de loop van de 16^e eeuw nam de onvrede over verschillende praktijken binnen het katholieke geloof toe. Bekende theologen als Johannes Calvijn en Maarten Luther wilden het katholicisme hervormen, maar zij en hun volgelingen werden tegengewerkt. Uiteindelijk kwam het tot een breuk tussen de katholieken en de aanhangers van het nieuwe geloof, de protestanten. In 1566 leidde de onvrede in Nederland tot de zogenaamde *Beeldenstorm*, de grootschalige bestorming van kerken en andere religieuze gebouwen waarbij de beelden en andere kunstvoorwerpen werden vernield. Uiteindelijk trokken de protestanten aan het langste eind: in 1580 werd de uitoefening van het katholicisme officieel verboden door het Utrechtse stadsbestuur. Kerken en kloosters werden opgeheven of aan de protestanten gegeven, zo ook de Pieterskerk. De kerk werd ontdaan van beelden, schilderijen en liturgische voorwerpen. Even leek het erop dat de kerk gesloopt zou worden, maar dit werd voorkomen. Langzaamaan begon het herstel van het interieur. Een

belangrijke wijziging was het wegwerken van het *koor* achter een muur. Pas in de jaren '60 van de 20^e eeuw werd de muur weggehaald en is het koor weer zichtbaar en in gebruik.

In het *hoogkoor* ligt een tegelvloer uit 1413. De plekken waar voorheen altaren en banken stonden, zijn opgevuld met baksteen.

De grote storm van 1674

Na drie grote branden (1076, 1148 en 1279), een kogel die de kerk raakte en het orgel vernielde (Beleg van Vredenburg, 1576-1577) én de kaalslag in het interieur tijdens de Reformatie, kwam de volgende rampspoed voor de Pieterskerk op 1 augustus 1674. Er trok een grote storm over Nederland die veel schade aanrichtte. Van de Utrechtse kerken waren vooral de *Domkerk*, *Jacobikerk*, Pieterskerk en Buurkerk het ergst getroffen.

Delen van de torens van de Pieterskerk stortten naar beneden, waarbij ook het dak, de rest van de westgevel en het orgel ernstig beschadigd raakten. Het kerkbestuur vroeg het stadsbestuur om financiële hulp, maar kreeg 'nee' te horen. Het stadsbestuur was van mening dat de torens helemaal gesloopt dienden te worden, waarna de stenen verkocht konden worden. Met de opbrengsten van de verkoop kon het kerkbestuur dan zelf het herstel betalen. Dit gebeurde uiteindelijk ook, waarna er in 1677 een nieuwe, bakstenen gevel werd gemaakt naar ontwerp van Gijsbert Th. van Vianen. In plaats van nieuwe grote torens te bouwen, werd er op het dak een klein torentje geplaatst. Tevens werd de kosterwoning verplaatst naar de noordelijke zijkapel. Deze woning werd later uitgebreid met enkele kamers in het *koor*.

De crypte met de sarcofaag van bisschop Bernold

De Pieterskerk is een van de weinige kerken met een *crypte* in Nederland. Via een trap in de Noorderkapel is de crypte van de kerk bereikbaar. Hij bevindt zich onder het *hoogkoor* en bestaat uit een overwelfde ruimte voorzien van zandstenen zuilen met *teerlingkapitelen*. Op de zuilen zijn afwisselend zigzag-, visgraat- en spiraalpatronen aangebracht. De invulling van de ramen met rond, gekleurd glas dateert van de restauratie van 1953-1970.

In 1952 werd de sarcofaag van de in 1054 overleden bisschop Bernold in de crypte geplaatst. Deze was opgegraven uit het *koor*, maar dat was niet de eerste keer. Toen de Waalse Gemeente de Pieterskerk in 1656 betrok, liet zij een deel van het koor afgraven om de kerk beter geschikt te maken voor haar diensten. Tijdens de werkzaamheden trof men de sarcofaag aan. Na de bestudering en beschrijving ervan werd hij teruggeplaatst. Bijna 300 jaar later besloot men de sarcofaag weer op te graven en hem ditmaal in de crypte te plaatsen. Door zich te laten begraven in de Pieterskerk week bisschop Bernold af van de gebruikelijke praktijk. Normaal gesproken werden bisschoppen namelijk begraven in de hoofdkerk van het bisdom: de *Domkerk* te Utrecht. De in de sarcofaag aangetroffen miskelk, *pateen* en ring bevinden zich in Museum Catharijneconvent, net als een medaillon met relieken van de bisschop (een stukje bot, kleed en haar).

Het interieur

Een van de spraakmakende vondsten voor het interieur was die van vier 12^e-eeuwse zandstenen reliëfs onder de kerkvloer in 1965. Ze werden bij de trap naar het *hoogkoor* geplaatst, waar ze zich waarschijnlijk oorspronkelijk bevonden. Meest links is de kruisiging afgebeeld, op het tweede reliëf een zittende en staande figuur, op het derde reliëf een engel bij het lege graf en op het vierde reliëf drie vrouwen (mogelijk de drie Maria's). Alle reliëfs zijn voorzien van een rand met tekst en resten van hun oorspronkelijke kleuren.

In twee nissen van het *koor*, die eeuwenlang afgesloten waren, trof men tijdens de restauratie van 1953-1970 oude schilderijen aan. Het onderwerp van een van deze schilderijen ligt tegenwoordig enigszins gevoelig. Naast de gouden sterren op een blauwe achtergrond zijn namelijk ook witte swastika's (tegenwoordig vaak geassocieerd met hakenkruizen) op een grijze achtergrond weergegeven. Mede omdat het een 11^e-eeuwse schildering betreft werd besloten het niet weer weg te werken. In een andere nis van het koor trof men een ornamentale schildering aan, voorzien van gekleurde stippen op een blauwe achtergrond en bloemen op een groene achtergrond.

Naast de nissen wordt het koor eveneens opgesierd door *kraagstenen* in de vorm van kopjes en een *sluitsteen* in de vorm van een mannegezicht waaruit ranken met bladeren en bloemen groeien. Dit staat symbool voor het Woord van God. De schilderijen rond de sluitstenen in het *dwarsschip* sluiten aan bij de symboliek van het verspreiden van het Woord van God. Van noord naar zuid verbeelden ze de vier kerkvaders (met mijter, staf en boek), vier engelen (met boek) en de vier evangelisten (met boek).

Ook op de twee *kruisingspijlers* zijn verschillende schilderijen te zien. De zuidelijke pijler bevat een 14e-eeuwse kruisigingsscène. Op de noordelijke pijler bevinden zich twee 15e-eeuwse schilderijen: de marteldood van de Heilige Hippolytus en daaronder een kruisigingsscène. De onderste schildering is over een nog oudere schildering van een kruisiging aangebracht.

Het meubilair van de kerk wordt onder meer gevormd door een Statenbank, preekstoel en *kapittelbank* uit de 17e eeuw. Op de kapittelbank staan de wapens van de vijf Utrechtse kapittels afgebeeld. De banken in het *middenschip* van de kerk dateren uit de 19^e eeuw.

Een bijzondere grafkelder

Toen in 1969 een verwarmingsinstallatie werd aangelegd, stuitte men op een grafkelder uit de 14^e eeuw. Vanwege de installatie kon de grafkelder niet op zijn plek blijven en daarom werd besloten hem boven de grond te plaatsen. De kelder werd opgesteld onder het orgel en is daar vandaag de dag nog steeds te zien.

De binnenzijden van het graf zijn beschilderd. Op de westelijke wand is Christus aan het kruis afgebeeld, met aan weerszijden een figuur. Op de oostelijke wand is St. Catharina van Alexandrië met haar attributen, een rad en een zwaard, afgebeeld. Zij vertrappt een figuur, waarschijnlijk keizer Maxentius die haar ter dood liet brengen. De zuidelijke wand bevat een afbeelding van de overledene, waarschijnlijk een *diaken*, die voor de apostel Petrus knielt. Op de noordelijke wand is de apostel Paulus met zijn zwaard afgebeeld. De vier taferelen worden met elkaar verbonden door ranken met bloemen. De schilderijen zijn bijzonder, maar ook erg gehavend. Dit komt doordat de grafkelder meerdere malen gebruikt is en beschadigd raakte bij de aanleg van een verwarmingsinstallatie in 1929.

De St. Nicolaaskapel (Dekenkapel).

De *gotische* St. Nicolaaskapel dateert uit circa 1310 en werd deels opgebouwd met de stenen van diens *romaanse* voorganger. Tijdens de restauratie van 1953-1970 werd de kapel van zijn bepleistering ontdaan en trof men tevens resten van een kleurrijke 14^e-eeuwse tegelvloer aan. De tegels zijn in Utrecht gebakken en een aantal ervan is versierd met Franse lelies. De *kraagstenen* van het gewelf zijn gebeeldhouwd in de vorm van karikaturale koppen. Een van de *sluitstenen* van het gewelf bestaat uit een mannegezicht, waaruit ranken met bladeren groeien. Het staat symbool voor de Logos, het Woord van God.

De kapel wordt ook wel Dekenkapel genoemd, omdat er veel *dekenen* van het *kapittel* werden begraven. Tijdens de restauratie werden grafzerken uit verschillen delen van de kerk in deze kapel geplaatst. Verschillende schilderijen werden weer zichtbaar gemaakt, waaronder een gebed in 16e-eeuws schrift en de resten van een kruisigingsscène.

Het *retabel* in de kapel dateert uit 1554. In het midden zijn de steniging van St. Stephanus en de

legende van het vinden van zijn graf afgebeeld. Het linkerluik verbeeldt Maria Egyptica, het rechter Christus en Maria Magdalena in het Hof.

De noorderkapel

De *romaanse* noorderkapel werd in de 12^e eeuw verdeeld in twee verdiepingen, waarbij de bovenverdieping via een deur in het *koor* te bereiken was. Deze praktische indeling droeg wellicht bij aan de verplaatsing van de kosterwoning naar de kapel na het instorten van de twee torens van de kerk in 1674. De benedenverdieping werd ingericht als keuken, erboven was de badkamer. Achter de muur die het koor van de rest van de kerk scheidde waren de slaapkamers van het gezin. De woonkamer was in een aanbouw gevestigd. Tot aan de restauratie van 1953-1970 functioneerde de noorderkapel als kosterwoning.

Tijdens de restauratie kwam een bijzondere, zeer oude schildering aan het licht. Een 11^e-eeuwse afbeelding van Christus in een dubbele *mandorla*, met twee figuren en sierranden, kwam tevoorschijn toen de kapel van zijn pleisterlaag werd ontdaan. Op de plek die eeuwenlang als badkamer had gediend bleek een hele oude schildering verborgen te zijn geweest.

De schildering werd na zijn ontstaan aangepast, maar de wijzigingen werden niet afgemaakt.

Mogelijk heeft dit te maken met de verdieping die er in de 12^e eeuw in werd gezet en het zicht op de schildering ontnam. De noodzaak om de schildering af te maken was daardoor immers verdwenen.

De orgels van de Pieterskerk

Oorspronkelijk was het orgel geplaatst op een orgelgalerij aan de westelijke muur van de kerk. Toen dit orgel in 1674 ernstig beschadigd raakte door een grote storm, werd het gesloopt. Het duurde vervolgens tot 1729 voordat er een nieuw orgel kwam, ditmaal geplaatst tegen de wand die het *koor* van de rest van de kerk scheidde. In 1899 werd dit orgel vervangen door een nieuw exemplaar, gemaakt door de bekende Utrechtse orgelbouwer J.F. Witte. De klanken van dit orgel waren tot 1965 in de Pieterskerk te horen. Ten behoeve van de restauratie van 1953-1970 besloot men de muur tussen het koor en de rest van de kerk weg te halen. Dit betekende dat het orgel een andere plek moest krijgen, maar dit lukte onder meer niet vanwege diens grootte. P.

Kluyver kreeg daarom de opdracht een nieuw orgel te ontwerpen, dat in 1968 gereedkwam. Het werd, net zoals oorspronkelijk het geval was, tegen de westelijke muur geplaatst.

Onder de orgelgalerij is een kogel te zien. Deze kwam tijdens het beleg van Vredenburg in 1576-1577 de Pieterskerk binnengevlogen en vernielde daarbij het toenmalige orgel.

Naast het grote orgel bevindt zich in de kerk een kabinetorgel uit circa 1785 van de hand van J.P. Künckel.

De grote restauratie

Veel van het ingetogen en romaanse karakter van de kerk is behouden gebleven of weer zichtbaar gemaakt dankzij een grote restauratie in de periode 1953-1970. De eigenaar van de kerk, de Waals Hervormde Gemeente, besloot hiertoe in 1952. In de jaren 1953-1970 (met een onderbreking van enkele jaren) vond deze grootschalige restauratie plaats, waarbij het exterieur en interieur flink onder handen werden genomen.

De kerk werd ontdaan van de pleistering, waardoor oud steenwerk én oude muurschilderingen tevoorschijn kwamen. Deze schilderingen werden gerestaureerd en ook andere onderdelen, zoals de *ribben*, kregen hun oude kleuren terug. Tevens werden onder meer verweerde tufstenen vervangen, de kapconstructie hersteld, grafzerken verplaatst, afgedichte ramen

geopend en *gotische traceringen* gereconstrueerd.

Een van de belangrijkste ingrepen voor het interieur was het verwijderen van de muur tussen het *koor* en de rest van de kerk én de kamers die in het koor waren gebouwd. Het koor werd zo weer open en toegankelijk gemaakt, zoals het van oorsprong was geweest.

De treden naar het *hoogkoor*, die in 1656 waren gesloopt, werden teruggebracht. De vier 12e-eeuwse reliëfs die tijdens de restauratie gevonden werden, bleken te passen in de nissen naast de trap treden en kregen daar hun definitieve plaats.

Van de tien originele zuilen leken er vier te zwak te zijn. Zij werden vervangen door zuilen van zwart basalt die uit drie delen bestaan en rozerood zijn geschilderd. De oude exemplaren staan sindsdien tegen de westgevel opgesteld. De rest van de 11^e-eeuwse zuilen kon behouden blijven.

Gebruik door de eeuwen heen

De Pieterskerk werd in de 11^e eeuw gebouwd als katholieke *kapittelkerk* en heeft als zodanig dienst gedaan tot 1580. Daarna diende zij onder meer als verblijfplaats en hospitaal voor soldaten (1583) en als kerk voor Engelse soldaten. In het afgesloten *koor* werd in 1621 een snijzaal gevestigd: 'het theatrum anatomicum van de Illustre School'. In 1656 kreeg de Pieterskerk zijn religieuze functie terug, toen het Utrechtse stadsbestuur de kerk toewees aan de Waals Hervormde Gemeente. De geloofsgemeenschap had voor de permanente vestiging in de Pieterskerk haar diensten gehouden in de *Janskerk*. In 1672 werd de kerk gevorderd door Franse troepen, die het gebouw gebruikten als opslagplaats. Daarna heeft het gebouw, tot op de dag van vandaag, weer gefunctioneerd als kerk. De Waals Hervormde Gemeente kocht de Pieterskerk in 1823 en heeft het gebouw sindsdien in bezit. Naast de wekelijkse kerkdienst wordt de kerk beschikbaar gesteld voor huwelijken, concerten en andere evenementen.

Bezienswaardigheden

- In het voormalige *pandhof* van de kerk is goed te zien hoe de Pieterskerk gerestaureerd werd na de grote storm van 1 augustus 1674. Er werd een eenvoudige bakstenen gevel tegen de oude tufstenen muren gebouwd.
- Zeer zeldzaam is de *crypte* onder het koor van de kerk. Het is extra bijzonder dat in deze ruimte de sarcofaag van de in 1054 overleden bisschop Bernold staat.
- Eveneens zeer bijzonder zijn de eeuwenoude kleurrijke muurschilderingen, de vier zeldzame 12^e-eeuwse reliëfs en een beschilderde grafkist uit de 14^e eeuw.
- De Spaanse kogel die tijdens het beleg van Vredenburg (1576/77) de kerk beschadigde is nog te zien onder het orgel.

Wetenswaardigheden

- De Pieterskerk werd gebouwd als *kapittelkerk* en was zodoende niet bedoeld voor burgers, maar alleen voor de gemeenschap van *kanunniken* van het *kapittel* van St. Pieter.
- In 1076 brak er na een blikseminslag voor het eerst brand uit in de kerk. Op de bewuste avond had de Utrechtse bisschop tijdens de mis in de Pieterskerk een vloek over de paus uitgesproken. Volgens sommigen was de blikseminslag dan ook niet toevallig. Ook andere branden, het beleg van Vredenburg (1576/77), de *Beeldenstorm*, de storm van 1674 en

andere gebeurtenissen lieten hun sporen na.

- In de loop van eeuwen heeft de kerk niet alleen een religieuze functie gehad, maar is zij onder meer ook in gebruik geweest als hospitaal, opslagplaats en snijzaal.

Literatuur

- Dijk, Th. G. van. 'Archeologisch onderzoek in de Dekenkapel van de St. Pieterskerk te Utrecht. In: *Westerheem. Tweemaandelijks orgaan van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland*, 1969 nr. 5, p. 289-297.
- Hoekstra, T.J., *De Utrechtse Pieterskerk*. Utrecht, 1993.
- Kipp, A.F.E. 'Stedelijke bemoeienis met het herstel van de stormschade na de ramp van 1674'. In: *Bericht van de Stichting Vrienden van de Domkerk*, jrg. 19 (2007), nr. 1, p. 1-16.
- Kluyver, P., *De orgels in de Pieterskerk te Utrecht*. Z.pl., 1967.
- Kralt, T., W. Klukhuhn, P. van der Ros (red.). *Levende monumenten: geschiedenis, Instandhouding en hedendaags gebruik van Utrechtse binnenstadskerken*. Ootmarsum, 2008.
- *Pieterskerk Utrecht*. Utrecht, 1975.
- Stenvert, R., C. Kolman, B. Olde Meierink, e.a. *Monumenten in Nederland*. Utrecht. Zwolle, 1996.
- Temminck Groll, C.L. 'De St.-Pieterskerk te Utrecht'. In: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, jrg. 81 (1982), p. 75-118.
- Het Utrechts Archief, toegang 220 Kapittel St. Pieter.

Tekst: Marieke Lenferink en Lisa Orlachs

Fotografie: Maarten Buruma